

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

II Yazı

Şeyx Məhəmməd Xiyabani güclü optimizm və gələcəyə inam var idi. O hesab edirdi ki, xalqın bu gün verdiyi şəhidlər, qurbanlar onun keçmişdəki ədalətinə, ixtiyarsızlığına son qoymaq, bunun əvəzində gələcəyinin öz əllində olmasına inamına işarədir. Onun fikrincə, bu baxımdan azadlıq uğrunda şəhid olanları ağlamaqla deyil, əksinə, şad-yanalıqla qarşılamaq lazımdır. Xiyabaninin nəzərində bu, “varlıq gülşəninə acizlik, nalə və miskinliklə deyil, ümid və şərəf gülüşləri ilə girmək” üçün vacib idi. Çünki bir fərdin, ya da ayrı-ayrı fərdlərin ah naləsi bütövlükdə cəmiyyəti pessimizmə aparır. O, yazırdı: “Dəfələrlə dediyim kimi, fərd ilə cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsində böyük fərq vardır. Cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi fərdlərin əhval-ruhiyyəsinin yekunudur. Lakin bu əhval-ruhiyyə həmin cüz olan əhval-ruhiyyədən tamamilə fərqlənir. Fərdin əhval-ruhiyyəsi fərdin əhval-ruhiyyəsinə tabe olmalıdır. Çox nadir hallarda elə bir əhval-ruhiyyə tapıla bilər ki, özünü bu tabelikdən xilas edə bilsin. Dəfələrlə elə olmuşdur ki, alim və ya bilikli bir adam cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsinin təsiri altında öz hikmət və biliyini əldən vermişdir” [2, s.411].

Deməli, fərd və cəmiyyət arasında sağlam münasibətlər qurulmayanda, hər ikisi zərər çəkmiş olur. Belə ki, pozulmuş bir cəmiyyətin təzyiqi altında əxlaqlı, sağlam düşüncəli adam da məhv olub gedə bilər. Yeni bir cəmiyyətdə rüşvətxorluq, adam aldatmaq, yalan danışmaq kimi hallar adi hala çevrildiyi bir dövrdə, bunun doğru olmadığını bildiyi halda, eyni şeyi təkrarlayanların bu vəziyyətin səbəbkarlarından çox da fərqi yoxdur. Ancaq özər fərd öz əxlaqında, düşüncəsində möhkəm dayanarsa, cəsəret və igidlik ortaya qoyarsa o zaman müəyyən anlamda cəmiyyəti də yaxşılaşdırmağa doğru dəyişə bilər. Başqa sözlə, bir şeyə dur deməyi bacarıb, vəziyyəti dəyişdirmək, yeni imkanlar ortaya qoymaq bacarığı insanın, ya da ayrı-ayrı insanların öz əlinədir. Ancaq bunun üçün həmin fərd, ya da fərdlər ağılda, cəsəretlə, bacarıqla güclü olub bir sistem qurmalıdırlar ki, bu günə qədər mövcud olan mənfi yönlü tabuları məhv edib, onun yerində müsbət yönlü iş-

lər ortaya qoysunlar.

Xiyabani hesab edirdi ki, indiye qədər “İran” xalqı özbaşına həyat sürmüş, əlaqə otu kimi təbiətin qoynunda kor-təbii şəkildə yaşamışdır və bundan da istibdad rejimləri daim yararlanmışdır. O, yazırdı: “İran xalqı möhkəm əqidə olmadan, təcrübə və imtahanlardan sayıqlıqla istifadə etmədən, təşkilat və tərtibatsız şəkildə uzun müddət özbaşına və təbii yol getmişdir. O, bugünkü günə kortəbii surətdə yaşayıb gəlmişdir. Bu özbaşına göyərmiş ağaca peyvənd vurulmalıdır. Yeni, sağlam və düzgün nəzəriyyəni bu camaata təlqin etməklə, onun mühitində bir

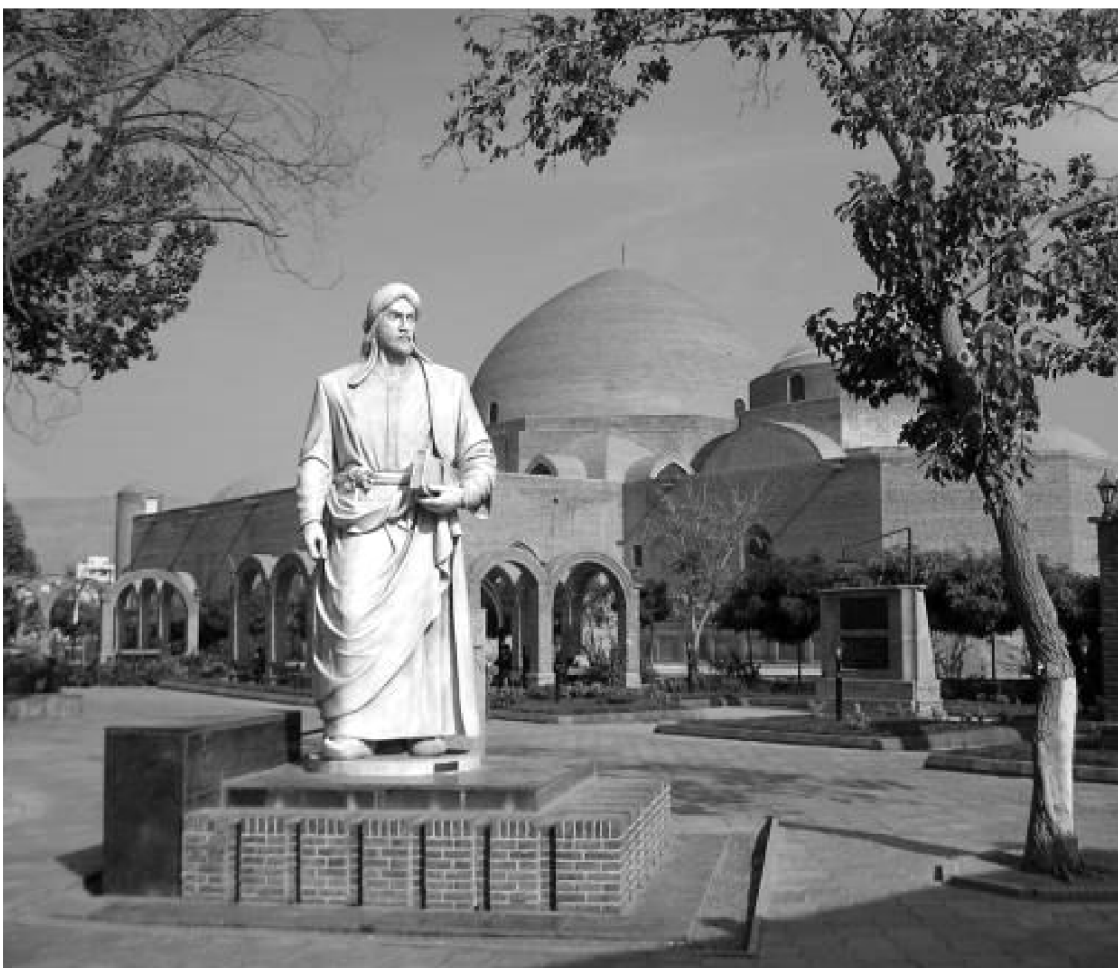
olmalı və öz varlığını sübut etməlidir. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər biri bir bəşşəş ruh ilə, müstəqil vicdan ilə silahlanıb, bu ruhiyyənin qüvvəsini dünya qarşısında nümayiş etdirməlidir” [2, s.412].

Bizcə, Xiyabaninin əsas məqsədi həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də bütövlükdə “xalqın vicdanı”nı oyatmaq idi ki, o, bu yolda hər bir şeyə qatılmağa hazır idi. Bu yolda, o, bir müdrik olduğu qədər də, fədaı idi. Özündə müdrikliyi və fədakarlığı birləşdirən Xiyabani açıq şəkildə yazırdı ki, “xalqın vicdanı”nı oyatmaq üçün, onun yalnız qəhrəmanlıqlarını, igidliklərini deyil,

öz əsrinin əleyhdarı olmaqdan vaz keçmək lazım idi. Xiyabani nitqlərinin birində deyirdi: “Biz istəyirik ki, əl və ayaqlarımızı cəhalet və nadanlıq zəncirlərindən xilas edib azad hərəkət edək, yüz illik zülmət və fəlakətdən qurtaraq. Biz irəli getmək, tənəzzül və geriliyimizin qarşısını almaq istəyirik. Biz görürük ki, zamanımız tərəqqi və tənəddünün ən yüksək dərəcəsinə çatmış, biz isə o mərhələdən çox uzaq düşmüşük. Biz yalnız zamanımıza müvafiqət etmək deyil, bəlkə ondan daha çox, gələcəyi düşünüb qarşıdakı gələcək həyata hazırlaşmalıyıq” [2, s.418].

nəpərəstləri tənqid edərək deyirdi ki, zamanə ilə ayaqlaşmaq istəyən xalqın özündə də hərəkət olmalıdır. Yeni xalqın qabaqcıl ziyalıları həm mühafizəkarlara qarşı mübariz aparmalı, həm də yeniləşmək istərkən təqlidçilikdən uzaq durub, müəyyən qədər də olsa özünəməxsusluğu da ortaya qoymalıdır. Başqa sözlə, müsəlmanlar ictimai həyatda adət etdikləri köhnəpərəstlikdən və təqlidçilikdən əl çəkib, gələcəyə də nəzərə almalıdırlar. O, yazırdı: “Siz bir həyat tərzinə adət etmişsiniz. Elə ki, bu tərzin pis cəhətlərini başa düşdünüz, o vaxt həmin həyatı dəyişmək

XX əsrin birinci yarısında Güney Azərbaycanda siyasi-fəlsəfi ideyalar



təcəddüd-təkamül yaranmasına nail olmalıdır” [2, s.411]. Bizcə, bu fikirlərə çox da həqiqəti özündə əks etdirmir. Hər halda 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər bu bölgədə hakim olmuş dövlətlərin, xüsusilə də həmin dövlətlərin əksəriyyətinin qurucusu olan türklərin “özbaşına və təbii yolla” hərəkət etməsi doğru deyildir.

Xiyabaniyə görə, “təcəddüd-təkamül” fəlsəfəsini, yalnız xalqın iradəsi ilə həyata keçirmək mümkündür. Çünki xalqın iradəsi nəzəri baxımdan bütün bəşər kütlələrinin fəvqündədir. Bu o anlama gəlir ki, yeniləşmə və təkamül bir yerdə götürülməli, yeniləşmə siyasəti doğru aparılmalıdır. Daha doğrusu, yeniləşmə inqilabi sığrayışlarla deyil, təkamül əsasında həyata keçirilməlidir. O, yazırdı: “Xalqın iradəsinin istədiyi şey müqəddəs və möhtərəmdir. Lakin bu iradə müstəqil yaşamaq üçün vicdana (xalq vicdanı – F.Ə.) malik olmalıdır. O (xalq vicdanı – F.Ə.), nəzərlərdə saf, səmimi və parlaq şəkildə aydın

nöqsan və eyiblərini də göstərmək lazımdır: “Biz tərəqqi və təkamül yolunu ona nişan veririk. Batil təsəvvür və xəyalları onun şüurundan çıxardıb, bunların yerinə həyat bəxş edən yeni fikirləri yerləşdirməyə çalışırıq. Bu məqsədə çatmaq üçün deyirik: bu cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər birisi xalqa olan böyük ruh yüksəkliyi ilə silahlanıb, öz varlığında saxladığı azadlıq və istiqlal ruhunu başqalarına da təlqin etsin” [2, s.412].

Şübhəsiz, Xiyabaninin dediklərində böyük bir həqiqət və gerçəklik var idi. Xüsusilə, “xalqın vicdanı”nı oyatmaq məsələsində o, çox haqlı idi. “Xalqın vicdanı” deyilən, elə bir həqiqətdir ki, fərdləri və cəmiyyəti yeni bir mübarizəyə və dəyişilməyə hazırlayır. Ancaq bu mübarizə və dəyişilmənin qurbansız olmayacağı ilə yanaşı, həmin qurbanların qanları bahasına da millətin millət olacağı fəlsəfəsi var idi. Sadəcə, bunun üçün köhnəpərəstliyə son verib yalnız yenilikpərəst tərəfdarı olmaq, yeni

Onun fikrincə, hər bir xalq zamanəyə uyğunlaşıb onun şərtlərinə görə hərəkət etməli, başqa xalqlarda olan müsbət tendensiyaları mənimsəməli, ancaq bunu təqlidçilik şəklində etməməlidir. Çünki başqa xalqları olduğu kimi təqlid edənlər özü olmur və başqa xalqın assimilyasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. O, təqlidçiləri nəzərdə tutaraq deyirdi: “Belə adamlar keçmiş unudur, gələcəyin isə fikrini çəkmirlər. Bunlar yaşadıkları zamana həyatı əlaqə ilə bağlıdırlar. Onlar bu günkü paltarlarını ata-babalarının palatları ilə müqayisə etmir və sabah nə kimi paltar geyinəcəklərini və nə şəkllə düşəcəklərini də təsəvvürə gətirə bilmirlər. Lakin bu gün əynlərində olan paltarları canlarından əziz tutub, onları sevir. Təza modalı papaq, paltar, hətta Avropa başmağını geyinmək belə onların nəzərində mühüm problem təşkil edir. İctimai yaşayış da belədir” [2, s.419].

Xiyabani bir tərəfdən təqlidçiləri, digər tərəfdən köh-

istəyəcəksiniz, lakin işdə islahat və təcəddüd yaratmaq istərkən köhnə adətlərlə olan əlaqənizi sizə soyudur və məyus edir. Lakin biliniz ki, sizin dövrünüz atalarınızın dövründən başqadır. Bu gün sizin qoyduğunuz papaq, dünən atalarınızın qoyduğu papaq deyildir. Sabah da bugünkü papağı qoymayacaqsınız. Gələcəyi nəzərə almalı-sınız. Evladlarınızı o zaman üçün tərbiyə etməlisiniz. Bilməlisiniz ki, yaxın gələcəkdə elə bir gün qarşınıza çıxacaqdır ki, o vaxt sizə bugünkü məramınızı təklif etdikdə, siz onu köhnəmiş və nöqsanlı görəcəksiniz, ölümü ona tərcih edəcəksiniz” [2, s.419].

Yeni yetişən nəslə keçmişin köhnəpərəst adətlərindən uzaqlaşdırmağa çalışan Xiyabaniyə görə, gənclər üçün müəmmə, xoşbəxt, yeni bir gələcək hazırlamaq lazımdır. Bu arzu və əzmlə işləyərək, vəhşilik və barbarlıq dövrünə qayıtmaq istəyən köhnəpərəstlərə, mütəcelərə qarşı mübarizə apardıqlarını deyən, Xiyabani yazırdı: “Mən bu günün ideyasını zəncir sayır və deyirəm: ey bədbəxt və şüursuz mürtece! Sən bu başsız xalqı hansı həlakətin qaranlığına və fəlakət dərəsinə qaytarmaq istəyirsən? Bizim dediklərimiz dəlillədir” [2, s.420].

Onun fikrincə, köhnəpərəst adətlər inkişaf və tərəqqinin əleyhinə olub, köhnəpərəstlərin əlində əsas silahlardan biridir. O, nitqlərinin birində deyirdi: “Sizin dünyalar qədər pis adətləriniz vardır ki, onlar sizin ictimai və siyasi cəhətdən inkişafınıza mane olur. Bu manelərdən birisi odur ki, siz həqiqəti tanıdığınız paltarda görmədikcə onu qəbul etmirsiniz. Bir çox mühüm və əsaslı məsələlər qarşısında ləclik edirsiniz. Lakin mən istəyirəm ki, dəlil və əsaslarla bəzi məsələləri şərh edim. Mən elə güman etmirəm ki, siz ağıl və məntiq qarşısında belə mətləbi anlamaqdan boyun qaçırasınız. Vəsvə və şəkki kənarə atın, bir-birilə fərqli olan iki nəzəriyyə arasında öz ağılınızı işə salıb, mühakimə edən və qəti qərara gəlin” [2, s.421-422].